

TÜRK

2022, Yıl/Year: 10, Sayı/Issue: 30, ISSN: 2147-8872

TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / Date of Received: 01.07.2022

Kabul Tarihi / Date of Accepted: 19.08.2022

Sayfa / Page: 1-15

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / Writer:

 Prof. Dr. Metin ÖZARSLAN

Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halkbilimi Bölümü
Öğretim Üyesi

metino@hacettepe.edu.tr

 Ahmet İteriş YALIN

Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halkbilimi Ana Bilim Dalı
Doktora Öğrencisi

ilterisyalin@gmail.com

DİVÂNÜ LUGÂTİ’T-TÜRK’TE “BEN” VE “ÖTEKİ” KAVRAMLARI ÜZERİNDEN MİLLET ANLAYIŞI

Öz

Bu çalışmada, Divânu Lugâti’t-Türk üzerinden Kaşgarlı Mahmud’un millet anlayışının dolayısıyla 11. yüzyıl Türk kültüründeki “ben” ve “öteki” tanımlamalarının tespiti amaçlanmıştır. Bu çerçevede Divânu Lugâti’t-Türk’te görülen Türk algısıyla birlikte, dil, din ve coğrafya konularının ben ve ötekiyi belirlemede ne şekilde işlendiği göz önünde tutulmuştur. -Bu çalışmada, Divânu Lugâti’t-Türk üzerinden Kaşgarlı Mahmud’un millet anlayışının dolayısıyla 11. yüzyıl Türk kültüründeki “ben” ve “öteki” tanımlamalarının tespiti amaçlanmıştır. Bekleneceği üzere merkezinde Türk’ün bulunduğu ancak kuralların kimi zaman silikleştiği “ben”lik algısında, Türkçe ve İslamiyet’in nasıl konumlandırıldığı ve bu eksende “öteki”nin nasıl tarif edildiği araştırmanın bir başka odağını teşkil etmektedir. Kaşgarlı Mahmud’un arzu ettiği vasıflarla donanmış Türk tarifi de Divânu Lugâti’t-Türk’ün üzerinde durduğu konular arasındadır. Elde edilen veriler ışığında, eserdeki “ben” tarifi ile Türklerin cihanşümül siyaset anlayışının yakından ilgili olduğu

gözlemlenmiş, Arapça-Türkçe sözlük olması hasebiyle, Arap kültürünün bu husustaki durumu da göz önünde bulundurulmuştur. Dîvânu Lugâti't-Türk'te, Fars kültürüne, Karahanlılar yanında Oğuzlar münasebetiyle de sıkça işaret edildiği görülür. Bu işaret "Tat" gibi kavramlar üzerinden Kaşgarlı Mahmud'un özellikle dil çerçevesinde "millî" ve "gayri millî"yi tanımlamasına yardımcı olmuştur. Farslar için kullanılan ve çoğu ötekiyi ifade eden kimi kavramların, zaman zaman başka etnik gruplar için de kullanılması çalışmamızda bazı kavram kargaşalarının da izahını gerektirmiştir. Dîvânu Lugâti't-Türk'te tespit edilen, Türklerin Tanrı tarafından kutsanmış bir millet olması inancı da hem Dîvânu Lugâti't-Türk'te hem de Türk tarihindeki seyriyle bu çalışmanın ele almaya çalıştığı konular arasındadır

Anahtar sözcükler: Dîvânu Lugâti't-Türk, Kaşgarlı Mahmud, Millet, Öteki, Fars, Arap, İlk Türkçe sözlük

THE UNDERSTANDING OF NATION THROUGH THE CONCEPTS OF "SELF" AND "THE OTHER" IN DÎVÂNU LUGÂTI'T-TÜRK

Abstract

In this study, Kaşgarlı Mahmud's idea of nation and, consequently, the meanings of "self" and "other" in 11th century Turkish culture are explored via the lens of Dîvânu Lugâti't-Türk. Along with the Turkish perception seen in the Dîvânu Lugâti't-Türk, this framework has taken into account how language, religion, and geography issues are handled in defining the self and the other. Our research also focuses on how Turkish and Islam are perceived, as well as how the "other" is defined along this axis in how one views oneself, where the Turk is at the center but the boundaries are occasionally hazy. qualities that Kaşgarlı Mahmud desires. Given the data, it has been determined that the definition of "self" in the work and the Turks' comprehension of world-wide politics are closely related. Additionally, because it is an Arabic-Turkish dictionary, the Arab culture's position has been taken into account. It is evident that Persian culture is frequently discussed in Dîvânu Lugâti't-Türk on the occasions of the Oghuzes and the Karakhanids. One of the topics that the Divan focuses on is the Turkish description, which includes the Through language-based concepts like "Tat," this sign contributed to the definition of Kaşgarlı Mahmud's "national" and "non-national" status. Some conceptual misunderstandings in our study had to be clarified because Persian concepts —many of which express the other— were occasionally applied to other ethnic groups. One of the issues that this study attempts to address both in Dîvânu Lugâti't-Türk and Turkish history is the notion that Turks are a nation blessed by God, as determined in the work.

Keywords: Keywords, Keywords, Keywords, Keywords, Keywords.

Giriş

Dîvânu Lugâti't-Türk ansiklopedik bir sözlük olarak, dilbilimden sosyolojiye, edebiyattan tarihe, siyasetten uluslararası ilişkilere oradan halkbilimine değin birçok disipline dair özellikle Türkoloji ekseninde önemli bir kaynaktır. Eser, yalnızca Türkler değil, ilerleyen satırlarda görüleceği üzere, dönemin Türklerle ilişkide bulunmuş ya da Türk milleti için önem arz eden birçok topluluğu/milleti hakkında da önemli bilgiler içerir. Robert Dankoff ve James Kelly, Dîvânu Lugâti't-Türk'deki veriler için,

“Bütün bunlar, Orta Çağ Türklüğüne ait ilk verilerdir ve Tanrı'nın tasarladığı Türklerin üstünlüğüne, Türk olmayan Müslümanların, Türk kardeşlerinin dil ve geleneklerini bilmek ihtiyacında olduğuna inanmış uzman bir alan araştırmacısı tarafından mahallinde toplanmıştır. Aslında Kaşgari, İslam'ın ilk asırlarındaki Arap filologlarının Araplar için yaptığı dil, soy ve kültür geleneklerini düzenleyip açıklamak işini başarmıştır.” (Dankoff-Kelly 1982: 5)

İfadelerine yer verir. Şuubi bir bilinçle kaleme alındığı (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: xxix) düşünülen eserinde Kaşgarlı Mahmud'un hedef kitesinin, Dankoff ve Kelly'nin aksine “Türk olmayan Müslümanlar”la sınırlı olmadığını söylemek mümkündür. Müslüman olmayan Türklerden başka, yine Müslüman olmayan ve Türk'e komşu olan, Türklerle uluslararası ilişki yürüten tüm topluluklar, sözlüklerin uluslararası ilişkiler boyutu da hesaba katıldığında müellifin hedefindedir. (Özdemir 2017: 53-85) Kaşgarlı Mahmud bu çerçevede, eserinin kimi zaman satır aralarında kimi zaman madde başında yaptığı tanımlamalarla “biz ve öteki” algısını ortaya koyar. Merkezinde etnisite bulunmakla birlikte, inanç, sosyal normlar, kültür dairesi, siyaset gibi hususlar Kaşgarlı Mahmud'un hedefindeki biz ve ötekiyi tanımlarken kullandığı araçlardır.

Bu çalışmada Kaşgarlı Mahmud'un biz ve öteki tanımlamaları üzerinden inşa etmeye çalıştığı “millet” algısı, Türk tanımı ve ele aldığı diğer topluluklar üzerinden ifade edilmeye çalışılacaktır. Varsa çeviri hatalarını ortadan kaldırmak ve yorum farklılıklarını göz önünde bulundurabilmek adına Besim Atalay tercümesiyle birlikte Ercilasun-Akkoyunlu tercümesi de kaynak alınmıştır. Bu çerçevede, anlaşılabilirlik göz önünde bulundurularak her iki tercümeden de alıntılar yapılmıştır. Gerekli görüldüğünde tercümelemler arasındaki farklara da işaret edilmiştir.

1. Kaşgarlı Mahmud'un “Türk” Algısı

Eserde “Türk” ve “Türkmen” madde başı olarak açıklanır. Bunun yanında eserin girişinde ve muhtelif yerlerinde Türklerin kaç boydan oluştuğu, bu boyların dillerinin hangi özelliklerle ayrıştığı, Oğuzların sahip olduğu boylar ve damgalar, divanda bazı boylardan niçin bahsedilmediği, Türklerin hadislerde ne şekilde anıldığı gibi bilgilere ayrıca yer verilir. Bunlardan başka Kaşgarlı tarafından doğrudan Türk tanımıyla ilişkilendirmese de erdemli insanların sahip olması gereken değerler olarak sıraladığı ve bize göre dolaylı “Türk” tanımının yapıldığı unsurlar da mevcuttur. Diğer bir ifadeyle Kaşgarlı eserinde bir taraftan Türk'e ait bilgiler verirken bir taraftan da döneminin devlet adamı ve aydını sıfatıyla “arzu edilen” Türk tipini de “inşa” çabasıdadır.

Kaşgarlı, eserinin girişinde, küçük bir paragrafla, dönemin İslam tesiri altında verilmiş diğer eserlerde de görüleceği üzere “önce” Müslüman kimliğine vurgu yapar. Allah'a hamt edip, Kuran ve Cebrail'den bahisle, Peygamber'ine övgü ve dualarını sunar. (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 1)

Ardından eserde, madde başı dışında Türkler hakkında görüşlerinin yer aldığı ve hadislerle desteklediği bilgilere yer verir. Burada verilen bilgiler Türk maddesi dışında Kaşgarlı Mahmud'un Türk algısını bizlere ifade eden en derli toplu bölümdür. Buna göre, Türk'e adını ve şanını veren, insanların idaresini onlara teslim eden, "halk üzere görevlendiren" ve "hak üzere kuvvetlendiren" Yüce Tanrı'nın kendisidir. Çünkü bu hadislerle sabittir. Kendisine yanaşan milletlere de esenlik kazanır ve ayak takımı olmaktan kurtulur. Elbette böyle bir milletin dilini bilmek, inanç gereği olmasa bile aklın gereğidir:

"Gördüm ki: Yüce Tanrı, Türk burçlarında doğurdu devlet güneşini; onların ülkeleri etrafında döndürdü göklerin çemberini; ve onlara ad verdi Türk diye; ülkelerin idaresini verdi mülk diye; zamanın hakanları yaptı onları; ... onları görevlendirdi halk üzere; onları kuvvetlendirdi hak üzere; aziz kıldı onlara yanaşanları ve idareleri altında çalışanları; onlar (Türkler) sayesinde muratlarına erdiler ve ayak takımının şerrinden esen oldular. Aklı olan herkes onlara katılmalı ve onların oklarından korunmalı. En iyi yol konuşmaktır onların dillerini; duyurabilmek için onlara ve meylettirebilmek için gönüllerini. Takımından ayrılıp Türklere sığındığı zaman bir düşman, güven verilip ona kurtarıldığı zaman korkularından; başkaları da sığınır onunla beraber ve üzerlerinden kalkmış olur tüm zarar. Buhara imamlarından ve Nişaburlu bir başka imamdan açıkça ve kesin olarak işittim ki: Onlar peygamber efendimize dayandırarak şöyle rivayet ettiler. Peygamberimiz (s.a.) "Türk dilini öğreniniz, çünkü onların çok uzun sürecek saltanatları vardır." buyurdu. Bu hadis doğru ise Türk dilini öğrenmek vaciptir; eğer doğru değilse, aklın gereği budur". (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 1)

Bu satırlar için üzerinde durulması gereken önemli hususlardan biri, Türklerin iktidarlarını Tanrı'dan aldıkları inanışının Müslüman olduktan sonra da devam etmesidir. Orhun yazıtlarındaki "Yukarıda Türk tanrısı, ... Türk milleti yok olmasın diye babam İlteriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak. ... Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş" (Ergin 2015: 45) ifadeleri ile Kaşgarlı Mahmud'un satırları arasında mana ve maksat yönünden bir fark yoktur. Osmanlı hükümdarlarının "Allah'ın yer yüzündeki gölgesi" oluşu inancı da aynı çerçevede değerlendirilmelidir.

Üzerinden durulması gereken bir diğer mesele Kaşgarlı Mahmud'un bu tespitlerinin, bir Türk münevverinin hamasi duyguları olmasından öte, maddi temellerinin de oluşudur. Eserin kaleme alındığı yıllarda Oğuzlar Malazgirt zaferini kazanmış, İslam halifeliğini elinde bulunduran Abbasileri de kontrol altına almıştır. Diğer bir ifadeyle dönemin hâkim kültürü olan Arap kültürü de (Tanrı buyruğuyla) Müslüman Türk kültürünün sancağı altına girmiştir.

Kaşgarlı eserini kaleme alış nedenini yukardaki gerekçelere dayandırarak devamındaki satırlarda bize açıklar. Bu açıklama çalışmasında izlediği yola dair de önemli bilgiler içerir:

"Bu sebeple ben onların ülkelerini ve bozkırlarını inceledim; Türk, Türkmen, Oğuz, Çigil, Yağma ve Kırgızların lehçelerini ve kafiyelerini öğrendim. Zaten ben onların, dilde en doğruyu bilenlerinden, anlatımda en açık olanlarından, akılca en yetkinlerinden, soyca en köklülerinden, mızrakta en iyi atıcılarındım. Böylece her boyun dili bende en mükemmel şeklini buldu. Sonra bu kitabı en iyi şekilde düzenleyerek yazdım. Yüce Allah'ın yardımına sığınıp kitabımı Divanu

Lugati't-Türk (Türk Lehçelerinin Divanı) diye adlandırarak ortaya koydum. Sonsuza kadar anılsın ve ebedi bir hazine olsun diye". (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 2)

Kaşgarlı, Türk maddesinde, eserin girişinde verdiği bilgilere ilave bilgiler verir. Ancak mana yönünden bunların da benzer nitelikler taşıdığı görülür. Burada da Türk'ün Tanrı tarafından kutsanmış bir millet olduğuna dair ilave kanıtlar sunar. Bunlardan ilki Türk adının Allah tarafından Nuh peygamberin oğluna verilmesidir. Bundan başka Türklerin üstün bir millet olduğuna dair yeni bir hadis-i şerife yer verir:

"Ona da, ahir zaman hakkında yazdığı kitabında İbni Ebi'd-Dünya diye tanınan şeyh Ebu Bekr el-Mugıd el-Cecerani, Allah'ın elçisine (s.a.) isnat ederek anlatmış. (Peygamber) dedi ki: Allah (c.a.) diyor ki "benim bir ordum vardır; onları Türk diye adlandırdım ve doğuya yerleştirdim. Bir kavme kızdığım zaman onları (Türkleri) onlara musallat ederim." Bu, diğer bütün insanlara karşı, onlar için bir üstünlüktür. Çünkü onların adını bizzat O (c.a.) vermiş; onları en yüce ve yeryüzünde havası en güzel yere yerleştirmiş; onları kendi ordusu olarak adlandırmıştır". (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 151)

Madde başında, bundan başka Türk milletinin taşıdığı erdemlerden de söz edilir. Bunlar Türkler tarafından hak edilmiş (kazanılmış) meziyetlerdir: "güzellik, tatlılık, aydın yüzlülük, edep, yaşlılara hürmet ve riayet, ahde vefa, alçak gönüllülük, yiğitlik ve daha sayılamayacak birçok meziyeti hak etmişlerdir." (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 151) Eserin muhtelif yerlerinde Kaşgarlı tarafında insanın sahip olması gerektiği düşünülen başka erdem ve değerlerden de bahsedilir. Bunlar bir Türk münevverinin erdemli ve değerleri olan insan algısını yansıtması bakımından önemlidir. Hatta bu değerlerle Kaşgarlı bir taraftan Türk kültürüne ayna tutarken bir taraftan da bize göre hayalini kurduğu Türk tipini inşa etme arzusundadır çünkü Türklerin, kendi tabiriyle, birlikten uzak, kaba ve cahil olanları da vardır. Ayrıca Oğuzlar gibi Fars dili ve kültürünü öğrenmekte aşırıya kaçan boylar da mevcuttur. Bu çerçevede özellikle Orhun Abideleri'nde (Ergin 2015) de sıkça zikredilen, Türk tarihinde birçok acı tecrübeye neden olan "birlik" vurgusu Kaşgarlı Mahmud'un önemle üzerinde durduğu konulardandır:

Yalgnus kas ötnes. (Atalay 1985: 384)	Yalnız kaz ötmez;
Tawar uçun Tengri edhlemeyüp uya kadaş oğlını çınla bogar. (Atalay 1985: 86)	Mal için Tanrı'dan korkmayıp kardeş, kardeş çocuğunu gerçekten boğar;
Tegme kişi öz bolmas, yat yaguk tüz bolmas (Atalay 1985: 433)	Değme kişi insanın kendisi gibi olmaz, yabancı akraba gibi olmaz;
Bilmiş yek bilmedhük kişiden yig. (Atalay 1985: 244)	Bildik şeytan, bilinmedik kişiden yeğdir;
Böri koşnısın yimes. (Atalay 1985: 220)	Kurt komşusunu yemez;
Kalın kaz kulavuzsuz bolmas. (Atalay 1985: 487)	Çok kaz (kaz sürüsü) kılavuzsuz olmaz. (Sarıkaya 2019: 744-758)

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan atasözlerindeki sosyo-dini motifler üzerine yapılan bir çalışmada, atasözlerinin taşıdığı genel mana hakkında şu tespitlere yer verilir: "büyük oranda

ahlaklı ve dürüst olmaya vurgu yapılmaktadır. Bu vurgu Türk kimliğinin oluşumunda önemli bir yere sahiptir. Türk toplum geleneği zorda kalana yardım etme, haklıya hakkını verme, ana-ataya saygı, yöneticilere doğru işlerinde itaat, yardımseverlik, grup bilinci gibi değerleri anonim olarak kuşaklar boyu işlemiştir” (Sarıkaya 2019: 754)

Kaşgarlı Mahmud’un eserinde, üzerinde durduğu değerleri tespıte yönelik bir başka çalışmada da 10 madde halinde; adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim (ölçülü olma), sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik (Ersoy 2018: 11-31) kavramları zikredilir. Dîvânu Lugâti’t-Türk’ü eğitime ait değerler çerçevesinde ele alan bir başka çalışmada ayrıca, tedbirli olma, bilgelik, israf etmeme, dünyanın geçiciliği, hediyeleşme, misafirperverlik (Kılıç 2018: 39-58) hususlarına yer verilir. Atasözleri ve açıklamalarla desteklenen bu kavramların Kaşgarlı tarafından önemli görülmesi, arzu edilen Türk kimliğinin hangi değerlerle donanmasını ifade etmesi bakımından son derece önemlidir.

Kaşgarlı Mahmud’un Türklerin kökeni hakkında verdiği bilgiler de üzerinde durulması gereken önemli konulardandır. Türk maddesinde Nuh peygamberin soyuna dayandırarak Türkleri İslamî açıdan kutsaması dışında, Şehname’de Farsların rakibi olarak zikredilen Turanlıların hükümdarı Afrasiyab’ın da Alp Er Tunga olduğunu (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 409, 496-497) yani Türk hükümdarı olduğunu söylemesi Kaşgarlı Mahmud’un Arap ve Fars algısıyla birlikte Türkleri bu iki millet karşısında hangi argümanlarla konumlandırđını ifade etmesi bakımından son derece önemlidir.

Türklerin Nuh peygamberin soyuna dayandırılması, Dîvânu Lugâti’t-Türk’ten yaklaşık iki asır öncesine, İranlı din bilgini Teberî’ye kadar uzanır. Kaşgarlı Mahmud’un bu bilgiye yer vermesinin bizce iki önemli cephesi vardır. Bunlardan ilki Türklerin soyunun kutsanıyor oluşudur ki, milletini bu derece seven Müslüman bir münevver için atlanamayacak bir ayrıntıdır. İkinci husus ise İranlılar ve Türkler arasında benimsenen Şuubiyye hareketidir. İslam’ın Arap milliyetçiliğine alet edilmesiyle, Arap mağrurluğuyla edebi, siyasi ve dini alanda mücadele (Apak 2008: 48) anlamı taşıyan bu hareketin Kaşgarlı tarafından benimsendiği düşünölmektedir. (Eker 2009: 155)

Şuubiyye hareketi, cahiliye Araplarında, kabilelerin birbirine kurmaya çalıştığı üstünlük çabası olarak bilinen “asabiyet” meselesine kadar uzanır. Her ne koşulda olursa olsun, bağlı bulunduğu kabileyi korumak ve yüceltmek anlamı taşıyan asabiyet, Araplarda büyük bölünmelere ve nifaklara neden olmuş İslam’ın doğuşuyla birlikte en büyük mücadele alanlarından biri haline gelmiştir. İslam, asabiyetçiliği yasaklamış, buna dair sert tedbirler alınmış, buna rağmen Peygamber’in ölümünden sonra dört büyük halifenin en temel mücadele konularından biri olmuştur. Hz. Ali’nin şehit edilmesi ardından Emeviler döneminde zihniyet yeniden güçlenmiş nihayet Abbasiler döneminde, kabilecilikten ziyade, Arap’ın üstünlüğüne inanan, dahil olanlara çeşitli imtiyazlar tanınan Arap soyluluğu hareketine dönüşmüştür. Bu durum özellikle Müslüman Farslar tarafından kınanmış, Arap olmayan Müslümanlar arasında sonradan Türklerin de benimseyeceği Şuubiyye hareketinin doğmasına vesile olmuştur. (Apak 2008: 17-52)

Firdevsi’nin Şehname’sindeki Turanlılar ve hükümdarı Afrasiyab’ın Kaşgarlı tarafından Türk olduğunun iddia edilmesi ise ilerleyen satırlarda detaylarına değineceğimiz rakip Fars kültürünün Müslüman Karahanlılarca ne kadar ciddiye alındığının bir göstergesidir. Öyle ki Kaşgarlı,

Şehname'den yalnızca 70 yıl sonra kaleme aldığı eserinde kimi şehirlerden bahsederken, o yerleşimin eskiden Türk yurdu olduğunu zaman zaman Afrasiyab üzerinden Şehname'ye dayandırarak anlatacaktır.

2. Dîvânu Lugâti't-Türk'te “Ben” ve “Öteki” Tanımlamalarına Dair

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Kaşgarlı Mahmud'un “ben” ve “öteki”ni tarif ederken etnik köken, dil, din ve coğrafya ekseninde çeşitli kıstaslar kullandığına şahit oluruz. Bu kıstasların merkezinde doğal olarak etnik manada Türkler, dil olarak Türkçe, din olarak İslam, coğrafya olarak da Türkistan vardır. Merkezinde değişmeyen tek unsurun “Türk” olduğu bu çemberin içinde ya da dışında olmak kimi zaman keskin kurallarla belirlenirken, kimi zaman bu kurallar silikleşir. Örneğin Türkçe bilen Müslüman bir topluluktan olmak “ben” çemberinde zikredilmeye izin verirken, Türk olduğu halde Müslüman olmayışı bir topluluğun öteki olarak algılanmasına sebep olabilir. Fars örneği ise bu çerçevede Kaşgarlı Mahmud'un kafasını karıştıran konulardandır. “Kâfir” Uygurlar da sınırların silikleştiği meselelerden biri olarak karşımızda durur. Bununla birlikte coğrafya anlamında Kaşgarlı Mahmud'un bakışı keskindir çünkü onun dünyasının merkezinde Türkistan vardır.

2.1. Etnik Köken (Türk yahut Öteki)

Kaşgarlı Mahmud'un ben ve öteki tanımında ilk kıstas, “Türkçe” sözlük hazırlayan bir münevverden bekleneceği üzere Türk olmak ya da olmamaktır. Bu çerçevede yukarıda bahsettiğimiz Türk tanımını içeren unsurlar dışında “ben” dairesini ifade edecek şekilde dönemin bilinen tüm Türk boyları ve bunlardan bir kısmının alt boyları ve damgalarının eserinde zikrettiği görülür. Kaşgarlı hangi boyları hangi kıstaslara göre eserine dahil ettiğini ya da etmediğini bize açıklar. Buna göre: “Türkler kökünde yirmi kavimdir... Her kavim kollara ayrılmıştır, ki bunların sayısını sadece Allah bilir. Ben yalnızca büyük kavimlerin adlarını zikredek ve küçükleri dahil etmeyeceğim; Oğuz -Türkmen kolları dışında- bu kolların adlarını, sığırlarına vurdukları damgalarla birlikte açıklayacağım, çünkü insanlar bunları öğrenmeli.” (Erdi-Yurtsever 2005: 22)

Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere Türklerin çok fazla alt boya sahip olması yalnız büyük boyların zikredilmesine imkân vermiştir. Buradaki tespitler dahi tek başına Türk milletinin ne denli büyük millet olduğunun Kaşgarlı için delilidir. İlerleyen satırlarda bu boyların dil özellikleri ve yaşadıkları coğrafya üzerinden tanımlamaya tabi tutacağıın altı çizilecektir.

Kaşgarlı Mahmud'un Türkçü kimliğine işaret eden araştırmalar bulunmakla birlikte, bu kimliğini eserinde de gözlemlemek mümkündür. Öte yandan Kaşgarlı'nın Türkçülüğü hiçbir yönüyle Araplardaki asabiyetçilik veya Almanların 20. yüzyıl başlarındaki üstün ırk iddiasıyla kıyaslanamaz. İlerleyen satırlarda Uygur örneğinde göreceğimiz üzere onun Türkçülüğü İslam dairesinde şeklini bulur. Bununla birlikte milletini seven bir aydın için Türk olmanın ve Türk kalmanın ve Türk'le iş birliği yapmanın bazı faydaları vardır. Bu faydalar her şeyden önce Yaradan'ın takdiridir diğer bir ifadeyle Türk, taşıdığı dürüstlük, ahde vefa, ahlak, töreye bağlılık gibi vasıflarıyla Tanrı'nın takdirini kazanmıştır. Bu nedenle “kimliğini” korumaya devam etmelidir.

Bununla birlikte Dîvânu Lugâti't-Türk'te Türk'e mahsus, Türk'ü yücelten çok fazla unvandan bahsedilmez. Bu çerçevede yalnızca Türklere verildiğini tespit edebildiğimiz “Xan” [(hakan)]

(Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 412) ve “Yugruş”¹ [Türk kökenli vezir] unvanları vardır. Bunlar dışında hakanın yanında bulunan üçüncü ve dördüncü derecede unvanlardan ve avam tabirlerinden bahsedilir ancak bunların Türklere mahsus olduğu bilgisi verilmez. Bundan başka “Kim” maddesinde Oğuzların yabancı mı Türk mü olduğunu öğrenmek için karşılarındakilere “boy kim” (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 147) sorusunu yönelttiğinden söz edilir.

Kaşgarlı Mahmud’un ötekiyi işaret etmek için daha çok sosyal hayatta geniş yer bulan belirli kavramlar üzerinde durduğu görölr. Bunlardan eserde en çok zikredilene “tat” (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 317) kavramıdır. Bu kavramın Dıvânu Lugâti’t-Türk’te “Kâfir Uygur”larla birlikte “Müslüman Farılar” için kullanıldığı görölr. Bu çerçevede kavram kargaşası yaşandığını (Eker 2009: 164) düşünene araştırmacılar olsa da her iki topluluğun ortak özelliği Karahanlıların dışmanı ve rakibi oluşudur. Tat kavramının ayrıca “tat tawgaç” şeklinde Çinliler için kullanıldığı da görölr. Kaşgarlı bu kelimeyle ilgili madde başında bize şu bilgileri verir:

“**Tat** Bütün Türklerin nezdinde Fars. Atasözü: Tatıg kö.zre tike.nig tüpre. Anlamı: Fars’ı gözden vur; dikenı kökten sök.

Tat Yağma ve Toxsıların nezdinde Uygur kâfirleri. Onların ülkesinde onlardan duydum. Konuşma sırasında “Uygur ve Çinli” anlamında Tat Tawga.ç diyorlar. Bu atasözünün yorumu (407) onlara da gider; çünkü onların vefası yoktur. Diken, nasıl ki kökünden sökülmeyi hak etmiştir; Uygur da gözünden vurulmayı hak etmiştir. Diğer bir atasözü: Tatsız Türk bolma.s > başsız bork bolma.s. Anlamı: Türklere karışmamış hiçbir Fars yoktur; üzerine konacak baş olacak ki bork de olsun.

tat kılıç vb. üzerinde kabaran pas. Atasözü: Kılıç tatıksa iş yunçı.r, er tatıksa et .. tunçı.r. Anlamı: Kılıç pas tutarsa kahramanın durumu bozulur. Aynı şekilde Türk de Fars huyuyla huylanırı eti kokuşur. Bu, dayanıklı olmak ve her cinsin kendi cinsinde yaşaması için söylenir.” (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 317)

Bu bilgilerden hareketle, “tat”ın Dıvânu Lugâti’t-Türk’te “ötekiyi” ifade eden en genel kavramlardan biri olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Müslüman bir unsuru da ifade edebilmektedir.

Kaşgarlı Mahmud’un “tat” üzerinden ötekileştirmeyi, zaman zaman rakip bazen dışman bazen de komşu olarak gördüğu Fars milleti üzerinden yaptığı görölr. Bu çalışmadan yaklaşıl 75 yıl önce Fars Samani devleti Karahanlılar tarafından yıkılmıştır dolayısıyla Karahanlı Türk toplumuyla, Farılar ve yine Kaşgarlı Mahmud’un Fars kabul ettiği “Tejik”ler bir süredir iç içe yaşamaktadır. Bu nedenle Kaşgarlı çalışmasının birçok yerinde Farılar hakkında olumsuz tespitlere yer verirken, Farılaşmayı da büyük tehlike olarak işaret eder. Bu çerçevede, *tatık* (Fars huyuyla huyulanmak), *tatla-mak* (Fars soyuna bağlamak), *tatlaş-mak* (karşılıklı Farıça konuşmak) gibi türemiş kelimelerin de eserde olumsuzluk çağrıştırdığına şahit oluruz. (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 862)

¹ “yugruş Türklere avamdan olup vezirlik mertebesine yükselen kişi. Farılar ve başkaları ne kadar muhteşem ne kadar çevresi geniş ve güçlü olursa olsun bu unvanı alamaz. O, hakandan bir derece aşağıdadır; ona ipekten siyah bir otağ verilir; yağmurda, karda ve sıcakta o otağı kururlar.” (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 360)

Eserde Farslar hakkındaki olumsuz çağrışımların Karahanlılarla sınırlı olmadığı görülür. Kaşgarlı Mahmud'un bu konuda ciddi eleştirilerine maruz kalsalar da Oğuzlarda da Farslar için olumsuz bir benzetme olan "su.kak" [ak geyik. su.kak, Oğuzlar arasında Farslar için kinayeli adlandırma. Bu sukak ne tir denir; "bu Fars ne diyor?" demektir.] (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 319) tabirinin kullanıldığı görülür. Kaşgarlı Mahmud'un bu husustaki uyarılarına dil ve coğrafya başlıklarında ayrıca değineceğiz.

2.2. Dil (Türkçe Bilmek veya Bilmemek)

Dîvânu Lugâti't-Türk tek başına bir sözlük olarak müellifin kendi diline gösterdiği saygı ve önemin bir kanıtı niteliğindedir. Bundan başka Kaşgarlı, Türk diline bağlılığını ve duyduğu sevgiyi eserinin satır aralarında da açıkça belirtir. Her şeyden önce ona göre, böyle büyük bir milletin dilini bilmek "aklın gereğidir". Ayrıca Türkçe'nin, 11. yüzyılda dünyanın hâkim dili olarak kabul edilen Arapça ile boy ölçüşecek kapasitede olduğuna inanır ve bunu Türk dili ile Arap dilinin atbaşı beraber yürüdükleri bilinsin diye (Atalay 1985: 6) şeklinde dile getirir. Türkçe onun kırmızı çizgisidir. Öyle ki, Müslüman Arap ve Farslar eserinde madde başı değilken, düşman olarak gördüğü ve kâfir ilan ettiği Uygurlar hem Türk boyları arasında anılır hem de madde başı olarak açıklanır.

Türkçe bilmek ya da bilmemek Kaşgarlı Mahmud'un "ben ve öteki" algısında çok açık bir ölçüttür. Anadili ya da ikinci dili Türkçe olan herkes Türk olmasa da Türkçeyi sonradan öğrense de "ben" çemberinin içinde zikredilir. Öyle ki, Hotan ve Kençekler hakkında (Güner 2009: 76), Türk olmadıkları, Türkçe'yi sonradan öğrendikleri birkaç yerde (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 4, 12, 396) ifade edilse de madde başı olarak birçok kelime Hotan ve Kençek lehçesi içerisinde açıklanır.

Bu çerçevede Dîvânu Lugâti't-Türk'te madde başı olarak verilen "sumlım" tabiri, Türkçe bilmek ya da bilmemek çerçevesinde 11. yüzyıl Türklüğünün "ben ve öteki" algısını ifade etmesi bakımından son derece önemlidir. Madde başında, "Türk dilini hiç bilmeyen Fars. Türkçeyi bilmeyen herkese de sumlım adı verilir" (Atalay 1985: 486) şeklinde açıklanan bu kavram göstermektedir ki Türkçe bilmeyen herkes aynı kefededir yani ötekidir. Bununla birlikte "sumlittı" maddesinde bu kavram üzerine, Türk milletinin "ben ve ötekiyi" tanımlarken asla ırkçı bir tutum sergilemediğini bir kez daha ifade eden şu hayati bilgileri verir: "Türkler Türkçe bilmeyen kimselere Sumlım derler; nitekim Arapların Arapçayı bilmeyen kimseye 'Acemi dedikleri gibi. Asılolan budur. Arapçayı öğrense de 'Acemi adı kalkmaz. Ama Türkçeyi öğrenen kimse sumlım'lıktan kurtulur." (Atalay 1985: 347) Araplardaki bu ırkçı yaklaşımın, akrabaları oldukları kabul edilen İbranilerin dini tutumları için de geçerli olduğunu biliyoruz.

Bize göre bu birleştirici anlayış, tarih boyunca Türklerin cihanşümül bir millet vasfına erişebilmesine olanak tanıyan ve Türk tanımının derinlerinde yatan son derece önemli bir ayrıntıdır. Türkler için Türkçe bilmek herhangi bir etnik yapının "ben" dairesinde kabul edilmesi için temel kuraldır. Nitekim Jean Paul Roux da Türk tanımı yaparken yaşadıkları geniş coğrafyalardaki etnik kaynaşmayı hesaba katarak, "Türklerle ilgili olarak kabul edilebilecek tek tanım dilbilimsel olanıdır. Türk, Türkçe konuşandır" (Roux 2013: 28) tespitinde bulunur. Kaşgarlı Mahmud da eserinden bu bakışı doğrular nitelikte, Sogdıklardan (Soğd) bahsederken: "Bunlar Türk kılığını almışlar, Türk huyuyla huylanmışlardır" (Atalay 1985: 471) ifadeleriyle onları ötekileştirmez.

Bu çerçevede Uygurlara ayrı bir parantez açmak gerekir. “Kâfir” olarak nitelenmelerine ayrıca değineceğimiz Uygurlar, eserin birçok yerinde düşman olarak anılır. Öte yandan Kaşgarlı Mahmud onlara dair bazı tanımlamalar yaparken, Uygurları istemsizce de olsa “ben” dairesi içinde göstermek durumunda kalır: “Uygurlar da katıksız bir Türk diline sahiptir. Bunun yanında kendi aralarında konuştukları ikinci bir dil vardır. Kitabın başında bahsettiğim 24 harften ibaret yazıları vardır; onu yazışmalarında kullanırlar.” (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 11)

Kaşgarlı Mahmud’un birçok lehçeyi açıklarken bir Türk lehçesi olarak Uygur lehçesine atıfta bulunmasının yanında, kitabın başında verilen ve Türk alfabesi olarak zikredilen alfabenin Uygur alfabesi oluşu “kâfir” de olsalar onları ötekileştirmeye imkân vermez. Bununla birlikte 1070’li yıllarda Karahanlıların henüz Uygur alfabesini kullanıyor olduklarının da bir işaretidir. (Ercilasun 2009: 10)

Kaşgarlı Mahmud’un Türkçe’ye dair hassas olduğu bir diğer mesele de “ötekileşmek” olarak kabul ettiği başka dillere meyletmek hususudur. Türk lehçeleri hakkında bilgi verdiği başlıkta, makbul olan Türkçe’yi, “en fasih (doğru) dil; bir dilden başka dil bilmeyen, Farslara karışmamış olan ve başka ülkelere gitmeyi adet haline getirmemiş bulunanların dilidir. Birisi, iki dil biliyorsa ve şehir halkıyla karışmışsa onun dili zayıflar” (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 10) şeklinde tanımlar. Bu ifadeler açıkça gösteriyor ki, Kaşgarlı için ikinci bir dil bilmek Türkçe’nin aleyhinedir, dilin bozulmasına yani Türk özünü kaybetmeye, “ötekileşmeye” neden olmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud bu çerçevede ikinci dil konuşan Türkleri Oğuzlar üzerinden eleştirdiği ve uyardığı görülür. Selçuklu Oğuzları ona göre, “Farslarla temasa geldikleri zaman birçok Türkçe kelimeyi unutarak yerlerine Farsçasını kullandılar.” (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 36) Oğuzlar üzerinden yapılan bu uyarının eserin muhtelif yerlerinde tekrar edildiği görülür. (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 187) Uyarının özellikle Oğuzlar üzerinden yapılması da gayet manidardır. Çünkü Kınık boyu yani Selçuklular daha birkaç yıl önce Malazgirt zaferini kazanmışlar, İslam halifeliğini elinde bulunduran Abbasileri kontrol altına almışlardır. Selçukluların devlet dili de Farsça’dır.

Üzerinde durulması gereken bir başka husus da 11. yüzyıl Müslüman Türk dünyasında birçok dini terimin bugünün aksine Türkçe olarak kullanıldığına dair eserden yapılan tespitlerdir. Bu çerçevede yapılan çalışmalardan birine göre, “bu eser, İslam Dini’ne ait temel kavramların büyük çoğunluğunu karşılayabilecek kelime hazinesine sahiptir. Mesela, itikad (inanç), ibadet, ahlak ve diğer dinî kavramların büyük çoğunluğunun karşılıklarının bu eserde” (Erdoğan 2016: 172) bulunduğu tespit edilmiştir. Halkın dinini doğru ve daha kolay anlamasına imkân tanıyan bu yaklaşımın Karahanlı kültüründe yetişmiş Ahmet Yesevî ve onun öğrencilerinin devamı olan Hacı Bektaş-ı Veli gibi isimler tarafından da sürdürüldüğü bilinmektedir. (Erdoğan 2016: 171-172)

2.3. Din (Müslüman Ben ya da Kâfir Öteki)

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te ben ve ötekiyi ifade eden kriterlerden birinin de din çerçevesi olduğu görülür. İslam dairesi içinde olmak ya da olmamak şeklinde izah edilebilecek bu çerçeve çeşitli kavramlarda kendisini gösterir. Bunlardan belki en belirleyici olanı, “ötekiyi” ifade eden “kâfir”dir. Bu doğrultuda eserde zaman zaman “ben” dairesinde zaman zaman da “öteki” olarak zikredilen “kâfir Uygurlar” a ayrı bir başlık açmak gerekir.

İslam dairesinde olmak ya da olmamak konusunda Kaşgarlı Mahmud'un dolayısıyla Karahanlıların bakışı Uygurlar üzerinden şu cümlelerle dile getirilir:

“Türk de olsalar kâfirlere karşı KM'nin sert tutumu Uygurlara yapılan seferle ilgili dörtlüklerde de görülür: Kelñizleyü aktımız / Kendler üze çıktımız / Furxan ewin yıktımız / Burxan üze sıçtıımız “Sel gibi onların üzerine yürüdük. Şehirlerine girdik. Puthanelerini yıktık. Putlarının başına pisledik.” (y. 173). Beçkem urup atlaka / Uygurdakı tatlaka / Ogrı yawuz ıtlaka / Kuşlar kipi uçtumız “Atlarımıza alamet vurduk ve Uygur itlerine yöneldik -halkı kastediyor.- Kuşların uçması gibi onlara doğru uçtuk ve sonunda üzerlerine indik.” (y. 243). Elbette şiirler KM'ye ait değildir; ancak bu dörtlüklerin seçilmiş olması bile onun tutumunu göstermesi bakımından manidardır.” (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: xxix)

Bu satırlarda üzerinde durulması gereken bir başka ayrıntı Uygurlar üzerine “gaza” düzenlenmesidir. Gaza, İslam dinini korumak ve yaymak maksadıyla Müslüman olmayanlara karşı yürütülen savaştır. İşin bu cephesinden bakılınca Uyguların ötekileştirildiği görülür. Ayrıca gaza düzenlenen tek Türk boyu Uygurlar değildir. Karahanlılar, Gazi Arslan Tigin önderliğinde 40 bin kişilik Müslüman ordusuyla Türk boyları arasında zikredilen “Yabakular” ve beraberlerindeki oluşturduğu 700 bin kişilik orduyu gaza seferi ile yenmiştir. Kaşgarlı bu seferi “Gazi Arslan Tigin bunlarla savaştığında Yüce Tanrı bunları bozguna uğrattı. Müslümanlar 40.000 idi; Böke Budraç ile olan kâfirler ise 700.000 idi.” (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 446) şeklinde anlatır. Yabakular için divanda Türklerden bir bölük olarak bahsedilir (Atalay 1985: 30) ve bu satırlar dışında haklarında olumsuz bir tespit görülmez. Yabaku örneği, Karahanlılarda ümmetçilik anlayışının, Türkçülüğün önüne geçtiği izlenimi uyandırmaktadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te 11. yüzyıl Türkçe'sine ait “ötekini” ifade eden dini kavramlara da rastlanır. Bunlar Müslüman olmayanların herhangi bir unsuruna ait genellemelerdir. Bunlardan Suburgan [maşatlık, yani kâfir mezarlığı] (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 225) gayrimüslim mezarlığı olması dışında, olumsuz yer yani ötekinin yeri anlamı da taşır: “Suburga.nda ew bolma.s topurga.nda aw bolma.s. Anlamı şudur: Eski mezarlıklarda canlılar için ev olmaz; yumuşak topraklı yerlerde de av olmaz. Onlar (av hayvanları) sulak ve münbit yerlerde bulunurlar.” Müslüman olmayanlarla ilgili bir başka genelleme de “toyın”dır. (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 418) Kâfirlerin din adamları için kullanılması dışında yine ötekiyi ifade eden olumsuz bir çağrışım taşıdığı görülmektedir: “Toyın tapugsa.k Tenri sewinçsiz. Kâfirlerin din adamı Yüce Allah'a ibadet eder; ancak Allah sübhanehu ve taala onun işinden razı değildir. Bu, karşı tarafın iyi karşılayacağını uman; fakat karşı tarafın hoşlanmadığı bir işi yapan için söylenir.” (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 501)

“Kâfir” kelimesinin Dîvânu Lugâti't-Türk'te ötekini ifade eden en belirleyici kavramlardan biri olduğunu söylemiştik ancak bu kelime madde başı olarak açıklanmaz. Buna rağmen Tanrı maddesinde Kaşgarlı Mahmud'un onları nasıl “öteki”leştirdiğini görmek mümkündür: “tenri, kâfirler -yüce Tanrı onları yok etsin- göğe tenri derler. Aynı şekilde gözlerine büyük görünen büyük dağ, ağaç gibi şeylere de tenri adını verirler ve bu gibi şeylere secde ederler. Bundan “bilgin” için de tenrike.n derler. Sapkınlıktan Allah'a sığınırız.” (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 501)

Kaşgarlı Mahmud, “kâfir” Uygurlarca kullanılan ve onlar için “ben ve öteki”yi ifade eden dini kavramlara da yer verir. Örneğin: “Çomak Uygurlara ve bütün kâfirlere göre Müslüman. Çomak eri Müslüman adam” (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 164) bunlardan biridir. Yukardaki atasözünde geçen Tenriken kavramını da onlara ait bir kavran olarak açıklar: “tenrike.n kâfirlerin dillerinde âlim ve mütedeyyin” (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 507).

2.4. Coğrafya (Dünyanın Merkezindeki Türkistan)

Saadettin Gömeç (2009: 34), Dîvânu Lugâti’t-Türk’te, toplam olarak 13 devlet ve ülke, 27 il, 46 şehir, 11 kasaba ve köy, 33 mevki ve yurttan bahsedildiğini söyler. Bu yerleşimler hakkında verilen bilgiler tek tek incelendiğinde Kaşgarlı Mahmud’un coğrafya anlamında izlediği yol açıkça ortaya çıkmaktadır. Kaşgarlı Mahmud’un eserinde bizlere sunduğu coğrafyanın merkezinde Türkistan vardır yani Türklerin yaşadığı bölgeler. Verilen yerleşimlerden Türk coğrafyası dışında kalanlar ya sınırları oluşturan yerleşimlerdir ya eski Türk yerleşimleridir ya da kendi deyimiyle Türkler arasında yaygın olarak bilinen İslam diyarlarıdır. Özetle müellif coğrafi anlamda da “ben” dairesini çizmiştir.

Örneğin Türkistan sınırlarıyla ilgileri olmadıkları, İslam diyarında da bulunmadıkları halde bahsedilen Hind ve Tibet için Saadettin Gömeç, (2009: 6) manidar bir şekilde eski Türk yurtları olduklarını söyler. Tibet’i anlatırken atıfta bulunduğu Yemen, çok uzaklardaki bir İslam diyarıdır. (Gömeç 2009: 7) Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Türk boylarının yaşadığı coğrafyanın yer aldığı bir de harita bulunmaktadır. Bu harita ile Kaşgarlı Mahmud’un Türk dünyasını ortaya koyma gayretinde olduğu kendisine ait şu ifadelerden bilinmektedir: “Rum yakınından Maçın’e kadar bütün Türk ülkeleri beş bin fersah uzunluğunda ve üç bin fersah enindedir; toplam olarak sekiz bin fersaktır. Bunların hepsini, bilinsin diye, yerin şekli olan dairede beyan ettim.” (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 11) Türkistan coğrafyasının bütününden bahsettiği bir başka yerde: “Bugün Türk diyarının sınırları Özcend’den Çin’e ve Rum’dan Çin’e kadar kabul edilir ve kıyıları Bahr-i Abesgün (Hazar) denilen denize bakar; uzunluğu beş bin fersah, eni ise üç bin fersaktır; tamamı sekiz bin fersah eder” (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 409) bilgisinden bahseder. Gömeç tarafından tespit edilen yerleşimler, Kaşgarlı Mahmud’un çizdiği haritanın ya içindedir ya da sınırlarında. Yani Kaşgarlı haritasında ve verdiği bilgilerde “ben” ve “ötekini” coğrafi olarak da işaret etmiştir.

Kaşgarlı Mahmud’un Türk dünyasını çizerken, o gün Türkler yoğunlukta olmadığı halde ben dairesi içinde kabul ettiği yerleşimler de vardır. Bu yerleşimlerin ortak özelliği Kaşgarlı’ Mahmud’a göre isimlerinin Türkçe kökenli oluşudur:

“Yenkend’den doğuya doğru bütün Maverâünnehr’in Türk diyarı ... olduğunun delili; Semerkand in Semizkend, Şaş’ın Taşkend olarak adlandırılması ve Ozkend, Tunkend ve bu gibi şehir isimlerinin hepsinin Türkçe olmasıdır. Kend Türkçede “şehir” demektir. Onlar (Türkler) bütün bu şehirleri kurarak onlara bu adları verdiler. Bu adlar olduğu gibi kaldı; ancak oralarda Farslar çoğalınca Acem şehirleriymiş gibi oldu.” (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 409)

Bu satırlarından anlaşılacağı üzere Kaşgarlı dildeki Farsça tesirine yaptığı uyarıyı demografik yapının Farslar lehine değişmesi üzerine de yapar. Özetle Türk-Fars rekabeti bu çerçevede de eserde kendisini gösterir. Müellif Türk coğrafyasını çizerken zaman zaman Fars tarihinden istifade etmekte

de sakınca görmez. Bazı yerleşimlerin tarihini Afrasiyab'a dayandırır ki, Kaşgarlı tarafından Alper Tonga olduğu iddia edilen bu Türk hükümdarının Şehname'de zikredildiği bilinmektedir:

“Kāz Afrasiyab'ın kızının adı. Kazvi.n şehrini o yaptırmıştır. Aslı kāz oyunu'dır; anlamı “Kāz'ın oyun yeri”dir. Çünkü orada oturur ve oynardı. İşte bu anlamdan dolayı bazı Türkler Kazvi.n'i Türk diyarının hududu içinde kabul ederler. Kum şehri de öyledir. Çünkü kum Türk dilinde “kum” demektir. Afrasiyab'ın kızı burada avlanırdı ve buraya sık sık gelirdi. Bazıları (Türk sınırını) *Merwe's-şahican*'dan itibaren kabul eder. Çünkü babası Tona Alp Er -ki Afrasiyab'dır-; /.../.” (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 409)

3. Dîvânu Lugâti't-Türk'te Bahsedilen ve Bahsedilmeyenler Hakkında

Dîvânu Lugâti't-Türk'te 20 ana Türk boyu ve bunların alt soylarından bahsedildiği görülür. Bu çerçevede Oğuzlara alt boyları ve bu boylara ait damgalarından bahsedilerek ayrı bir önem verildiği dikkatleri çeker. Bu önemin sebebini anlamak zor değildir. Dîvânu Lugâti't-Türk'ün kaleme alındığı yıllarda Oğuzların Kınık Boyu, Selçuklular adıyla Malazgirt zaferini kazanmış, Doğu Roma'nın yani Bizans sınırlarını değiştirmiş, halifeliği elinde bulunduran Abbasileri kontrol altına almışlardır. Dolayısıyla 1070'li yıllar Oğuzların dünyada ses getirdiği yıllar olduğu ortadadır.

Oğuzlara dair başka ayrıntılar da mevcuttur. Bugün 24 boy olarak bilinen Oğuzlar, Dîvânu Lugâti't-Türk'te 22 boy olarak zikredilir ancak Türkmen maddesinde Kaşgarlı şunları söyler: “Zülkarneyn gelip saçları ve Türk alametleri ile bu insanları görünce, soruşturmaksızın “Türk manend” dedi; anlamı “bunlar Türklere benziyorlar”dır. Sonra bu isim onlar için günümüze dek kaldı. Bunlar aslında 24 kabiledir. Bazı şeylerde bu iki Halaç kabilesi onlardan farklıdır. Bu sebeple onlardan sayılmazlar. Esas budur.” (Ercilasun–Akkoyunlu 2015: 520)

Yine bu boylardan Rum diyarında olduğu zikredilen Beçeneklerin ise bugünkü Boşnaklar olduğunu düşünen araştırmacılar vardır. (Albayrak 2006: 235-236) Eserde Türklerle yakın ilişki içerisinde gösterilen Arap ve Farslarla ilgili de ilginç ayrıntılara rastlamak mümkündür. Misal her fırsatta “kâfir” ve düşman olarak zikredilen Uygurlar madde başı olarak açıklanırken, Araplar ve Farslar madde başı olarak verilmezler.

Sonuç

Dîvânu Lugâti't-Türk'te “ben” ve “öteki” tanımlarının etnik köken, dil, din ve coğrafya ekseninde şekillendirildiği görülür. “Ben”in merkezinde her ne kadar etnik anlamda Türk, dil olarak Türkçe din olarak İslam, coğrafya olarak Türkistan görünse de münevverde ırkçı bir ben anlayışından söz etmek mümkün değildir. Kaşgarlı Mahmud'un bir Şuubi olduğunu da kabul edersek, tam manasıyla ümmetçilikten de bahsedilemez. Türk olduğu halde “kâfir” Uygur'un düşman ilan edilmesi ya da müslüman olduğu halde birçok yerde Fars'ın ötekileştirilmesi “ben” ve “öteki” kriterlerinin silikleştiği ayrıntılar olarak göze çarpsa da Dîvânu Lugâti't-Türk'te tartışmasız bir “ben” tarifinden söz etmek mümkündür: “Türkçe bilmek ve Müslüman olmak” Kaşgarlı Mahmud'un ben dairesindeki kırmızı çizgilerdir.

Araplar tarafından Arapça bilmeyenler için kullanılan “acemi” sıfatının Arapça öğrenilse de kişiden kalkmaması, İbranilerin soya dayalı din anlayışından farklı görünmemektedir. Oysa 11. asırda Türkçe bilmeyenler için kullanılan “sumlım” sıfatının Türkçe öğrenildiğinde kişiden

kalktığını Kaşgarlı Mahmud'dan öğreniriz. Bu kapsayıcı yaklaşımın Türklerin cihanşümul bir millet olmasında önemli bir ayrıntı olduğunu gözlemlemek zor değildir. Nitekim ünlü Fransız Türkolog Jean Paul Roux da Türk tanımı yaparken, Türklerin yaşadığı geniş coğrafyalardaki etnik kaynaşmayı hesaba katarak Türkçe bilmeyi yeterli bulur. Dolayısıyla Türklerde ırkçı bir “ben”den ziyade kapsayıcı bir “ben” algısı olduğu ortadadır.

Kaynaklar

Albayrak, Kadir (2006). “Boşnakların Kökeni ve Müslümanlaşması Meselesine Bir Bakış”, *Tezkire, Düşünce, Siyaset Bilim Dergisi*, S. 42, Şubat / Nisan s. 233-239.

Apak, Adem (2008). “Şuubiyye Hareketinin Tarihi Arkaplanı ve Tezahürleri: Asabiyyeden Şuubiyyeye”, *İstem Dergisi*, Y. 6, S. 12, s. 17-51.

Atalay, Besim (1985). *Divanu Lügati't-Türk Tercümesi I-II-III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Eker, Süer, (2009). “Divanu Lügati't-Türk'te İranlı Kavramı”, *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri, (28-30 Mayıs 2008)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 153-170.

Dankoff, Robert - James Kelly (1982). *Türk Şiveleri Lügati (Compendium of the Turkic Dialects)-Divânü Lugât-it Türk-/İnceleme-Tenkidli Metin-İngilizce Tercüme-Dizinler*, Harvard Üniversitesi Basımevi, I. Kısım, s. 5.

Ercilasun, A. Bican (2009). “Divânü Lügati't-Türk ve Uygurlar”, *Turkish Studies*, V. 4/8, Fall, s. 5-13.

Ercilasun, A. Bican – Z. Akkoyunlu (2015). *Divanu Lugati't-Türk*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdi, S. - S. T. Yurteser (2005). *Divanu Lügati't-Türk*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

Erdoğan, İsmail (2016). “Divânü Lugâti't-Türk'te Yer Alan Bazı Dinî Kavramlar”, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, C. 27/2, s. 172.

Ergin, Muharrem (2015). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Ersoy, Hatice Y. (2018). “Değerler Eğitimi Açısından Türk Dili ve Edebiyatı Programında Divanü Lûgat-it-Türk”, *Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi*, C. 4, S. 7, s. 11-31

Gömeç, Saadettin (2009). “Divanü Lûgat-İt-Türk'de Geçen Yer Adları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S. 46, s. 1-35.

Güner, Galip (2009). “Divânü Lugâti't-Türk'te Kençekler ve Bazı Kençekçe Kelimeler Üzerine Düşünceler”, *bilig*, Kış, S. 48, s. 75-90.

Kılıç, L. K. - Ç. Yaprakgöl (2018). “Divanu Lügati't Türk'te Eğitsel Değerler”, *Çocuk Edebiyat ve Dil Eğitimi Dergisi*, C. 1, S. 1, s. 39-58.

Özdemir, Nebi (2017). “Divanu Lugati't-Türk'ün Uluslararası İlişkiler Boyutu”, *Kültür Bilimi ve Yönetimi*, Ankara: Grafiker Yayınları, s. 53-85.

Roux Jean-Paul (2013). *Türklerin Tarihi*, İstanbul: Kabalcı Kitabevi, s. 28.

Sarıkaya, M. Emin (2019). “Türk Atasözlerindeki Sosyo-Dinî Motifler; Divanu Lügati’t-Türk Örneği”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 19, S. 2, s. 744-758.